

ארץ-ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלוש

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
בשיתוף
המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשע"ב

כרך זה יוצא לאור בסיוע

קרן ג'וזף רוזן

קרן ברנרד זלץ

קרן ליאון לוי

קרן ראובן ואדית הכט

מסת"ב 978-965-221-084-5 ISBN

© 2011

כל הזכויות שמורות בידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

מתווה ועימוד: אברהם פלדות

סדר: מרזל א.ש. – ירושלים

הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

ספר

אמנון - בתור

העורכים

יוסף אבירם, סימור גיטין, עמיחי מזר, נדב נאמן, שרון צוקרמן, אפרים שטרן

מרכזי המערכת

הלל גבע, אלן פריס

עורכת העברית

אפרת כרמון

עורך האנגלית

אלן פריס

תוכן העניינים

מדור העברית

יא	המערכת	פתח דבר
יג	נדב נאמן ושרון צוקרמן	לאמנון בן תור — חוקר, מורה וחבר
טו	ויליאם ג' דיור	מחווה לאמנון בן-תור
טז		רשימת פרסומי אמנון בן-תור
כ		הקיצורים הביבליוגרפיים
1	תפוש בזהב: פסל מלך עשוי ברונזה מחצור	טלי אורנן
14	ביצורי חברון בתקופת הברונזה	עמנואל איזנברג
33	קבר 910 מתקופת הברונזה הקדומה I במגידו: בחינה מחודשת	דוד אילן
38	בישול עירוני בתקופת הברונזה הקדומה II–III: מבט טכנולוגי השוואתי	מארק איסרליס ויצחק פז
46	חזרה ל-1912: תגליות חדשות בשער העיר מתקופת הברונזה התיכונה	שלמה בונימוביץ וצבי לדרמן
59	בתל בית-שמש	רוחמה בונפיל
73	לבוא לפני המלך — אגן טקסי בחדר הכס בחצור	יצחק בית-אריה
77	”חצי רבע גלת” — כתובת מתל מלחתה	ושמואל אחיטוב
95	סדנאות חרשים בתל דן	רחל בן-דב
105	מורדותיה הצפון-מערביים של עיר דוד בתקופת הברזל, נתונים ראשוניים	דורון בן עמי
111	סצנות בסגנון מצרי על שנהבים מתקופת הברזל I בדרום ארץ-ישראל	דוד בן-שלמה
123	דגם היישוב בתקופת הברונזה הקדומה I בבקעת הירדן הדרומית ובספר	שי בר
139	המדבר של השומרון	יובל גדות
145	בתי המגורים ומשקי הבית בתקופת הברזל I לאורך הירקון: כלכלה, חברה וזהות	צבי גל
156	עמקי הצפון — כור ההיתוך התרבותי-אתני של תקופת הברזל I	נמרוד גצוב, קרן קובלו-פארן
	הגת התענכית — עדות לתעשיית יין בתקופת הברונזה התיכונה בעמק יזרעאל	ויתום ספר
	רחובות בית ירח	רפי גרינברג ושרית פז

165	מנחה לאל: על הקשר שבין דגן למבנים פולחניים בתקופת הברזל	צבי גרינהוט
174	חפירות חורבת קיאפה וראשיתה של ממלכת יהודה	יוסף גרפינקל, סער גנור ומיכאל הזל
195	צמד כלים דמויי ציפור מהפביסה של מקדש הברונזה התיכונה בחצור	לילי גרשוני
199	שפלת יהודה בתקופת הברונזה הקדומה: בחינת הפריסה היישובית	יהודה דגן
215	מנהגי קבורה בתקופת הברזל II-א-ב בשומרון	אירית יזרסקי
234	מנהגי הקבורה בתקופת הברונזה הביניימית באגן התחתון של האיילון והירקון	אלי ינאי
256	שכבת החורבן האשורי בתל עיטון	חיה כץ ואברהם פאוסט
275	מקדש A בתל העי – איפכא מסתברא	רון לביא
283	"הנה איש צמח שמו" (זכריה ו: יב)	עודד ליפשיץ
290	בית עמרי במואב: יהץ ועטרות	עודד ליפשיץ וישראל פינקלשטיין
300	הכתובות מתל רחוב ותרומתן לחקר הכתב והכתיבה בתקופת הברזל II	עמיחי מזר ושמואל אחיטוב
317	מרכזים עירוניים, פריפריה וסחר חליפין בדרום הלבנט בתקופת הברונזה הקדומה	ניר מילבסקי
328	שלוש כתובות חרותות בחרס מחפירות ידין בחצור	ענת מנדל
333	חצור במאות ה"ד-ה"ג לפני הספירה בראי התעודות והממצא הארכאולוגי	נדב נאמן
342	האגפים שבנו נקמפע ואילים-אילימה בארמון אידרימי באללח'	עמיר סומקאי פינק
352	הצלמיות כביטוי לפולחן בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת: הבדלים ודמיון	ג'ו עוזיאל
357	אל תסתכל בקנקן אלא בכל המכלול: עדויות לנסך מים בבית צידה	רמי ערב
370	חצור בתקופת הברונזה הקדומה	שרון צוקרמן
380	"מקדשי מעט" להמונים – כני הפולחן מגניזת יבנה	עירית ציפר
397	לשאלת מוצאם ותאריכם של הבניין באיילת-השחר ובניין 3002 (שטח ב') בחצור	רוני רייך
405	חפצי שנהב ועצם מחפירות תל דור	אפרים שטרן
413	האם התקיים מנהג המילה בפלשת בתקופת הברזל II?	איציק שי
419	הצלמית מרבדים – מינקת או יולדת?	מרים תדמור

מדור הלוועזית

1*	לוחית עצם חרותה מאוגרית	אני קובה
4*	ישראל הקדומה: לוחמי האלוהים, איכרים מורדים או שבטי נוודים?	ויליאם ג' דיור
13*	צרוף מקרים או קשר תרבותי בין שושן וקטנה לקראת אמצע האלף השני לפנה"ס?	הרמן גאשה

18*	הקרמיקה מתקופת הברזל II מבית מגורים בשכבה 8 בתל אל-עומיירי, ירדן	לארי ג' הר ורוברט ד' בייטס
33*	עדות גליפטית חדשה למושגים מקראיים אחדים	אותמר קיל
40*	כתובת ארמית קדומה ופרוטו-ערבית על קערת-אריה	אנדרה למר
46*	החיפוש אחר מקורות האח הפלשתית	אהרן מ' מאיר ולואיז א' היצקוק
65*	עדות לפולחן דתי מהלבנט במקדש מתקופת הברונזה המאוחרת בפילקופי, מלוס	יוסף מרן
74*	ראשית הפולחן והדת הכנעניים: טקסי פיריון בתקופת הברונזה הקדומה בארץ-ישראל	פייר דה מירושדג'י
104*	הטיפולוגיה של סירי בישול מתקופת הברונזה המאוחרת I בכנען	ג'ו ד' סיגר
119*	כלי חרס מצריים מתקופת הברונזה התיכונה באשקלון	לורנס א' סטייגר ורוס ג'וזף ווס
124*	שכבות תקופת הברזל בתל זית: תשובה לפינקלשטיין, לזאס ולזינגר-אביץ	רון טאפי

רחובות בית ירח

רפי גרינברג ושרית פז

הכלכלית והחברתית. אולם גם באתר זה ניכרת, מרגע ייסודו כעיר, נוכחותה של מפה קוגניטיבית הקודמת לקיומה הפיזי של העיר. הביטוי המובהק למציאות מפה זו הוא התהוות, יש מאין, של מערכת רחובות שתי וערב מכוונים בקירוב לרוחות השמים, שחלקם אף מרוצפים להפליא. הרחובות קיימים למן ראשית תקופת הברונזה הקדומה II, והשימוש בהם נמשך עד שלבים מתקדמים בתקופת הברונזה הקדומה III. הם חושפים לא רק תפיסה מפותחת של ארגון המרחב הציבורי, אלא גם יכולת הנדסית משוכללת. היקף בניית הרחובות בתל בית ירח חורג מכל מה שידוע בארץ-ישראל ואף הרחק מעבר לה, ויש בו כדי ללמד הרבה על היקלטות רעיון העיור בראשית האלף השלישי לפני הספירה. לאור מחקריו פורצי הדרך של אמנון בן-תור על ראשית העיור, אנו שמחים להקדיש לו עוד נדבך צנוע בהבנת שורשי תהליך מרתק זה.

נפתח בתיאור קטעי הרחובות שנחשפו בחפירות שונות באתר וונדון במשמעותם.

הרחובות

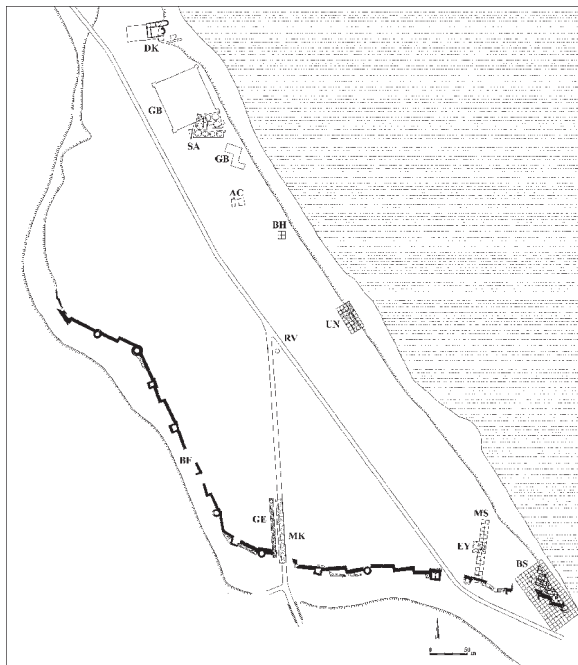
בחפירות השונות בתל בית ירח נחשפו קטעים של עשרה רחובות וסמטאות שבנייתם מיוחסת לתקופה C (הברונזה הקדומה II), ועוד חמישה המיוחסים לתקופה D (הברונזה

חפירותיו של אמנון בן-תור בתל קירי ובתל יקנעם היו מעבדה לבחינה חלוצית של היחסים בין אתרים מרכזיים ואתרי משנה באזור גאוגרפי מוגדר ולאורך זמן. החפירה בתל קשיש, אשר התמקדה בתקופות הברזל, הברונזה התיכונה והברונזה הקדומה, חשפה תמונה מעניינת ביותר של הבדלים ביחסי עיר וכפר בארץ-ישראל הקדומה: בתקופת הברזל התקיים באתר כפר קטן אשר התאים – מבחינת היקפו הזעום, תרבותו החומרית הדלה ויחסו לתל יקנעם המבוצר – לתבנית המקראית של "עיר ובנותיה" (בן-תור ואחרים תשמ"ז; פורטוגלי תשמ"ד), ואילו חפירות שלבי תקופת הברונזה הקדומה II של אותו יישוב קטן חשפו אתר שמאפייניו לא היו שונים בהרבה ממאפייני יישובים גדולים ממנו בסביבה הקרובה והרחוקה יותר: הקרמיקה זהה, אופי הביצור דומה וגם צורת הבתים וגודלם. האתר הקטן לא היה מאסף פרוז של יחידות ייצור משפחתיות, אלא מעין דגם עיר בזעיר אפין. היות שעיר זעירה זו לא התפתחה בצורה אורגנית מתוך הכפר שקדם לה (בן-תור, בונפיל וצוקרמן 2003: 125), לא נותר אלא להניח שבוני היישוב המבוצר של תקופת הברונזה הקדומה II הגיעו לאתר עם תמונה מוכנה מראש – מעין מפה קוגניטיבית – של המקום שאותו רצו לבנות.

תל בית ירח, לעומת תל קשיש, נמצא בתקופת הברונזה הקדומה בקצה השני של הקשת מבחינת גודלו ועוצמתו

הרחובות הנדונים במאמר

מס' הלוקוס	הכיוון	אורך הקטע שנחפר (מ')	רוחב	הרכב	שלבים
1	צפון-דרום	4	2.5	חלוקים קטנים על-גבי חצץ דחוס	C קדום
2	צפון-דרום	8.5	3.5-2.5	חלוקים קטנים	C קדום
3	צפון-דרום	10	3.9-3.1	לוחות ריצוף	C מאוחר
4	צפון-דרום	8.5	3.5-2.5	לוחות ריצוף על-גבי חצץ דחוס	C מאוחר
5	מזרח-מערב	4	לא ידוע	לוחות ריצוף על-גבי חצץ דחוס	C מאוחר
6	צפון-דרום	10	1.6-1.1	עפר וחצץ דחוס	C מאוחר
7	מזרח-מערב	5	2.1	לוחות ריצוף	C
8	צפון-דרום	33	2.5	לוחות ריצוף על-גבי חצץ דחוס	C-D
9	מזרח-מערב	52	2.5-2	לוחות ריצוף	C-D
10	צפון-דרום	6.5	2.5	שרידי לוחות על-גבי חצץ דחוס	(?)C-D

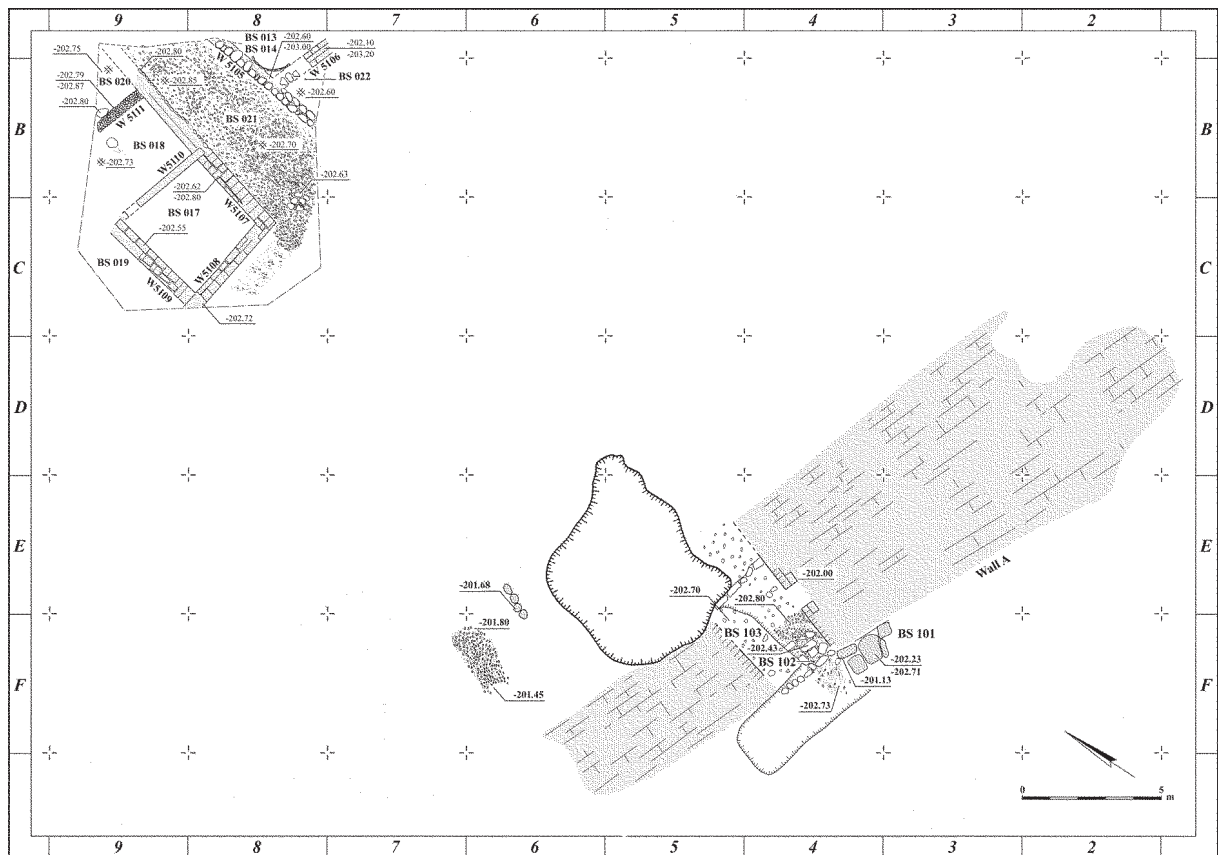
איור 1. מפת אזורי החפירה בתל בית ירח

הקדומה III) בלבד.¹ חלק מרחובות אלה מחליפים זה את זה בתוואי דומה, וחלקם הם רחובות המתקיימים, ללא שינוי כמעט, במושך כמה שלבים סטרטיגרפיים. איננו מכירים רחובות בתקופה B (הברונזה הקדומה IB), אף ששרידי תקופה זו משתרעים על פני שטח נרחב. מכיוון שעיקר ענייננו הוא בראשית התופעה העירונית, נתמקד כאן ברחובות מתקופה C, המייצגים את העיר המתהווה בתל בית ירח. להלן פירוט קטעי הרחובות בחלוקה אזורית.

דרום התל

חפירות שונות ונרחבות למדי נערכו בדרום התל, סמוך לקו הביצורים הקדום (חומה A). שטח BS (נחפר בידי פ' בר-אדון בשנים 1951-1953) הוא בפניה הדרומית-מזרחית של האתר (איור 1). שטח EY (נחפר בידי איזנברג ויוגב בשנים 1981-1982, 1985-1986) נמצא מעט קרוב יותר למרכז הצלע הדרומית של התל, ואילו שטח MK (נחפר בידי מח'ולי ב-1933) נמצא בתוואי כביש צמח-טבריה, בחלקו הדרומי-מערבי של התל.

1. BS 103. זהו השלב הקדום של הרחוב העובר בשער העיר בדרום לצפון (איור 2). רק קטע קצר של רחוב זה נחשף מתחת

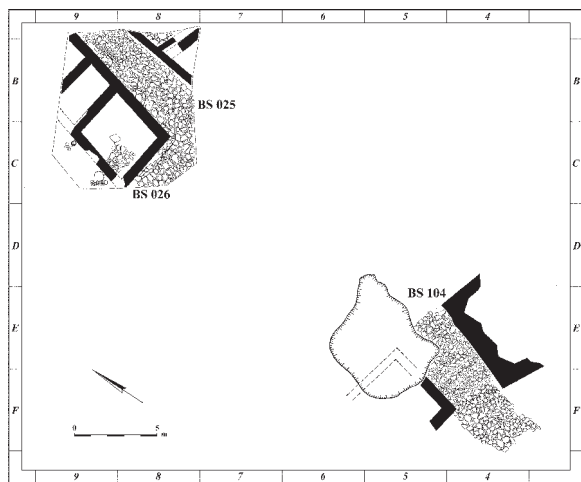

איור 2. תכנית שטח BS בשלבו הקדום: השער בחומה A (רחוב BS 103) עם פינת הפולחן (BS 101), והמשך הרחוב בצפון (BS 021)

3. BS 104. השלב המאוחר של הרחוב העובר בשער העיר (איור 4). נחשפו כ-10 מ' של רחוב מרוצף היטב בלוחות אבן שתחילתו מחוץ לשער העיר מדרומו והמשכו מצפון לו. בשלב זה היה רחוב השער, אשר דופן עתה באבנים, כ-3.10-3.90 מ' (הוא הולך ומתרחב כלפי פנים העיר) ועומקו כ-6.40 מ' (כרוחבה של חומה A לאחר הוספת קו ביצור נוסף). פרט מעניין הוא קיומו של מרווח ברור, מעין תעלה, בין ריצוף הרחוב בחלק הדרומי של מעבר השער ומדרום לו ובין דופן השער ופינת הפולחן. מרווח דומה בצד האחד של רחובות מרוצפים מוכר עוד בכמה מקומות באתר.

4. BS 025. כמו בשער, גם בקטע שמצפון לו רוצף הרחוב מחדש בלוחות גדולים, מותאמים היטב (איורים 4, 5). נראה כי משך השימוש ברחוב היה ארוך, ובמהלכו נעשו שינויים ושיפוצים סמוך לכניסות למבנה המערבי ופינת הבניין. גם כאן נותר מרווח בין קצה הריצוף למבנה שבצד מזרח.

5. BS 026. זהו רחוב אשר נבנה ניצב לרחוב BS 025, באותה

איור 4. תכנית סכמתית של רחוב השער (BS 104) והרחובות שמצפון לו (BS 025, 026) בשלב המאוחר

איור 5. רחוב BS 025, מבט ממערב

לשלב העיקרי של הרחוב (להלן), והוא רוצף באבנים קטנות, המונחות כנראה על מסד של חצץ. בשלב זה היה רחוב השער 2.5 מ' ועומקו כ-4 מ', כרוחבה של חומת הלבנים הכפולה המיוחסת לראשית תקופה C. לשלב זה מיוחסת גם הצבת פינת פולחן – מצבת אבן בדמות עוגן ושלושה שולחנות מנחה – סמוך למזוזה השער החיצונית המזרחית (מימין לנכנס).

2. BS 021. כ-20 מ' מצפון לשער נחשף מה שנראה כהמשך רחוב השער (איור 2). תהליך בנייתו היה כנראה הדרגתי: בשלב הסטרטיגרפי המקומי 13א, הראשון מתקופת הברונזה הקדומה II, נבנה מבנה מגורים שחזיתו פונה מערבה. השטח שממערב למבנה נותר פתוח. אחר כך נבנה מבנה נוסף, מקביל לראשון, כ-3 מ' ממערב לו. בשטח שביניהם, שהפך מרחבה לרחוב, הונחה תחילה שורה של אבני ריצוף גדולות (איור 3), ואחריה שכבת ריצוף בחלוקי אבן וחצץ נחלים. אורך קטע הרחוב שנחשף בין המבנים הוא כ-9 מ'. רחוב הרחוב אינו אחיד – כ-3.5 מ' בחלק הדרומי שנחפר וכ-2.5 מ' בצפון.

איור 3. הבתים בשטח BS בשלב הקדום, לפני סלילת הרחוב, מדרום. שורת הלוחות זוהתה בידי החופר כשביל, אך אפשר שמדובר באבני שפה של הרחוב בשלבו הקדום

MK הוא המשכו של רחוב BS 026, והוא מייצג דרך העוברת במקביל לחומת העיר (חומה A), במרחק כ-15 מ' ממנה.

צפון התל

בצפון התל נחשפו רחובות בחפירות שמסביב לבניין המעגלים ("הממגורה"; שטח SA, חפירות מזר, שטקלים ואבי-יונה בשנים 1945–1946) ובחתך בדיקה שנחפר באחרונה סמוך לבית הקברות של כינרת (שטח GB צפון). מבין הרחובות בשטח SA, יש עדות לקיומם של הרחובות המערבי והדרומי בלבד במהלך תקופה C.

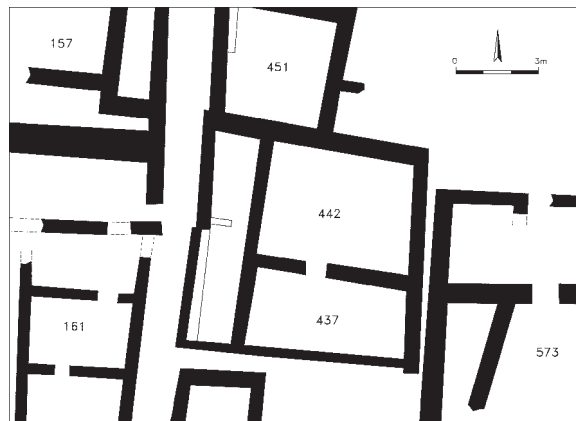
8. SA 723, הרחוב המערבי. הרחוב התוחם את בניין המעגלים ממערב נחשף לאורך כ-33 מ' בחפירות המוקדמות באתר (כ-9 מ' נוספים, בחלקו הצפוני, נפגעו מבנייה מאוחרת ונחשפו מהם רק שרידי לוחות). בשנת 2003 נוקה הרחוב ונעשה בו חתך בדיקה. זהו רחוב שמור להפליא, בנוי לוחות אבן מותאמים היטב (איור 8). על-פי הבדיקות הסטרטיגרפיות משנת 1946 ומ-2003, הרחוב קדם למבנה המעגלים ועבר בין שני גושים של בתי מגורים שזמנם תקופת הברונזה הקדומה II. גם לאחר בניית בניין המעגלים, בתחילת תקופת הברונזה הקדומה III, הוא המשיך לשמש. רחוב הרחוב המרוצף כ-2.5 מ', ולאורך חלק מצדו המערבי אפשר להבחין במעין תעלה ברוחב 20 עד 30 ס"מ (איור 9). חתך הבדיקה הראה כי הריצוף מונח על שכבה של חצץ דחוס אשר שימשה לו כנראה מסד (איור 10). בתוך שכבה זו היו שברי כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה II.

9. SA, הרחוב הדרומי (SA 925). הרחוב הדרומי חוצה את הרחוב המערבי ממזרח למערב. חלקו, באורך כ-40 מ', נחפר בשנת 1946 (כיום מכוסה כמעט לחלוטין) וחלקו — קטע של כ-9 מ' ממערב למפגש הרחובות — נחפר בשנת 2007 בחפירות המחודשות של אוניברסיטת תל-אביב. על-פי התכנית ועל-פי המעט שנותר גלוי באזור מפגש הרחובות, נראה שהרחוב המערבי והרחוב הדרומי נבנו בזמן אחד. פרט מעניין בנקודת המפגש — במקום נקבעו שתי אבני ריצוף אשר נחקקו בהן לוחות משחק (גרינברג ואחרים 2006, איור a3.23). מערבה מהצומת, עולה הרחוב במדרגה ומטפס על המדרון המתון לעבר שיא התל. אפשר להבחין כאן בריצוף המקורי של הרחוב ובסדרה של הגבהות מתקופת הברונזה הקדומה III, המתאפיינות בשכבות חצץ מהודק. רוחבו של רחוב זה, על-פי חפירות 1945–1946, כ-2.5 מ', וגם כאן ניכר רווח בין הרחוב ובין הקירות התוחמים אותו מצפון.

10. GB-N 025. בחפירת חתך בדיקה סמוך לזרוע הדרומית-מזרחית של בית הקברות של כינרת נחשף קטע באורך כ-6.5 מ' של רחוב שכיוונו צפון-דרום (איור 11). חלקו העליון של הרחוב כלל פס עבה ברוחב כ-2 מ' של חצץ מהודק. מצדו המזרחי של הפס, במרחק כ-0.5 מ' ממנו, היה קיר תוחם, ואילו צדו המערבי הוגדר על-ידי בור מן התקופה ההלניסטית.

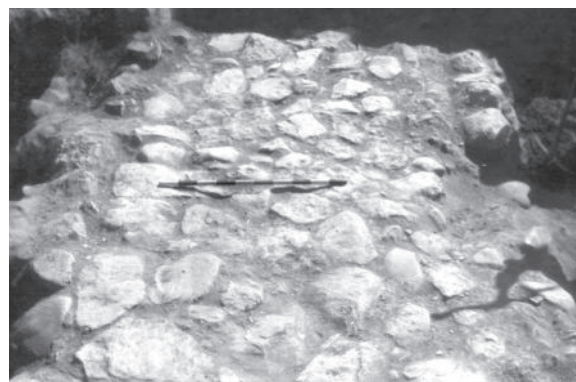
טכניקה, ועמו יחד יוצר רחבה מרוצפת (איור 5). רק קטע קצר של רחוב זה, באורך כ-4 מ' וברוחב כ-2 מ', נחשף.

6. EY 158. בניגוד לרחובות האחרים הנדונים כאן, זוהי סמטה בין בתים אשר נוצרה בשלב מתקדם של תקופה C, עקב צמצום השטח של מכלול בתי מגורים צמודים זה לזה שנבנה בראשית התקופה והפרדתו ממכלול סמוך (איור 6). רוחב הסמטה 1.1 עד 1.6 מ' והיא לא רוצפה במהלך תקופה C (בראשית תקופה D רוצפו קטעים ממנה בחצץ דחוס האופייני לתל, וראו להלן). עם זה, הסמטה שומרת על מתאר ישר וכיוונה צפון-דרום.

איור 6. תכנית סכמתית של שטח EY ובו סמטה 158

7. MK. קטע מרשים של רחוב מרוצף היטב שכיוונו מזרח-מערב נחשף בידי מח'ולי בחפירת הצלה בשנת 1933 (איור 7). לרחוב מאפיינים דומים לקטעי רחובות במקומות אחרים בתל — ריצוף האבן ורוחב הריצוף, כ-2.1 מ'. המשכו של הרחוב נחשף בחפירות גצוב, מעט מערבה מהתעלה של מח'ולי, אך לא זוהה ככזה, כנראה בשל פגיעת בנייה מאוחרת יותר בריצוף. אנו מזהים את המשך הרחוב בלוקוס 808 בשטח C של חפירות גצוב (2006, תכנית 3.1), אשר אפשר לייחסו לראשית תקופה C. אין לשלול את האפשרות שהרחוב בשטח

איור 7. הרחוב שחשף מח'ולי

איור 8. הרחוב שממערב לבניין המעגלים (SA 723) לאחר חשיפתו בשנת 1946, מבט מצפון

איור 10. חתך הבדיקה משנת 2003, מבט מדרום. אפשר להבחין במסד החצץ של הרחוב (מסומן בחץ). קנה המידה מונח על רצפה מתקופת הברונזה הקדומה I הניגשת אל קיר לבנים

איור 9. חתך בדיקה ברחוב SA 723, משנת 2003. אפשר להבחין היטב בתעלת הניקוז בצדו המערבי של הרחוב

שלושה מרכיבים לרחובות הסלולים של בית ירח:

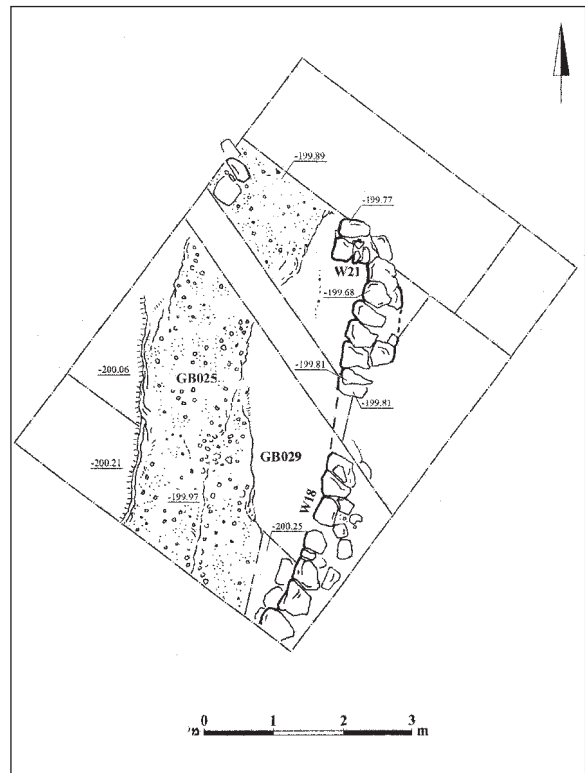
1. מצע של חצץ שמקורו כנראה בשפת האגם מתחת לתל. המצע עשוי תערובת שמרכיביה הם אבני חצץ וחלוקים דומים לאלו המצויים בימינו לאורך חופי הכינרת, צדפי-אגם וחרסים שניכרת בהם בליית מים לצד שבירי כלי חרס טריים יותר. המצע, העבה יותר במרכז הרחוב והולך ודק לקראת שוליו, יציב ביותר, מחלחל וכולם זעזועים.
2. ריצוף עשוי לוחות אבני שדה (רובן בזלת ומיעוטן גיר) מותאמים היטב, לעתים בעזרת חלוקי נחל שנתחבו ברווחים. בקטעי הרחובות שלא הופרעו בתקופות הבאות שרד הריצוף באופן מושלם, בלא שום תזוזה ניכרת לעין.
3. מרווח מכוון בין קצה הריצוף ובין הבנייה הסמוכה לו, לרוב בצד אחד בלבד של הרחוב. נראה שמרווחים אלה נועדו לניקוז מי גשם.

לא ברור כיצד נולדה טכניקת ריצוף זו. אין דוגמאות מובהקות של ריצוף חצץ מהודק בשלהי תקופה B באתר, אך כבר בראשית תקופה C אנו מוצאים כתמי ריצוף כאלה בתוך הבתים פנימה. טכניקת הריצוף בלוחות מוכרת היטב באתרים אחרים של תקופת הברונזה הקדומה I, ודוגמה מובהקת לכך היא רחבת מקדשי שכבה XIX במגידו. מכל מקום, הזיווג של שתי הטכניקות התפתח במהלך תקופת הברונזה הקדומה II, כפי שנראה בשטח BS ובשער, במעבר משלב קדום בתקופה (רחוב BS 021) לשלב מתקדם יותר (BS 025-6).

התכנון

יש יסוד להניח כי סלילת רחובות שתי וערב בתל בית ירח הייתה תהליך שהתפתח באופן הדרגתי. אזור השער ופינת הרחובות שפנימה לו חושפים שלבים ראשונים בתהליך, ובמהלכו נקבעו הכללים הטכניים של הסלילה. האזורים האחרים (שטחים SA, MK) דומה שהצטרפו אליו באיחור, שכן הרחוב שנבנה בהם הוא בעל צורה מפותחת והשימוש בו נמשך בתקופת הברונזה הקדומה III.

על-פי הנחה זו, קו הבסיס לרשת הרחובות היה קו הביצורים הקדום שכינינו חומה A. זהו קו לבנים מסיבי, בנוי בקו ישר בכיוון מזרח-מערב בהטייה של כ-10° דרומה, עד כמה שאפשר להבחין בקטעים הקצרים שנחשפו. הרחוב הניצב לו, העובר דרך השער, נמשך אפוא בכיוון צפון-דרום בסטייה של 10°-15° למזרח² והוא צופה – ולא תיתכן כאן מקריות – לעבר פסגת הר החרמון, הנצפית היטב מן התל ברוב ימות השנה. התפתחות הרחוב הזה – בהנחה שמה שנחפר בהמשכו צפונה הוא אכן אותו רחוב – מרתקת, שכן יסודות הבית הראשון שנבנה באזור החפור מכוונים לחזית הרחוב, אלא שהרחוב עדיין לא קיים בפועל. כלומר, הבית נבנה על-פי המיקום המתוכנן של רחוב 021. על-פי תיאורי החופר והתצלומים (ואין בידינו עדות מדויקת מזאת), גם הבית שממול, מעברו המערבי של הרחוב, נבנה לפני הסלילה הראשונה. אפשר

איור 11. טכנית הרחוב בחלקו הצפוני של שטח GB שנחפר בשנת 2007

בכמה נקודות בחלק הצפוני של הקטע החפור היו אבני ריצוף שטוחות מונחות על-גבי שכבת החצץ – אולי שרידים של ריצוף לוחות כמו ברחובות האחרים. מתחת לשכבת החצץ היו הרבדות צפופות של חומר סחף וחצץ מהודק המייצגות כנראה שלבים קודמים של הרחוב. הממצא הקרמי מעיד שהקיר שהרבדים הללו ניגשים אליו נבנה בתקופה C, ואילו הריצוף העליון זמנו תקופה C או D. בין ריצוף החצץ לקיר התוחם היה חומר לבנים מהודק, אולי שרידי ספסל או קיר שלא שרד. בליטה רבועה, אשר נוספה לקיר התוחם בצפונה, היא אולי ספסל שנבנה מעל הרחוב.

הטכניקה

על-פי תצפיותינו בעונות 2003 ו-2007, דומה שפותחה בתל בית ירח טכניקה מיוחדת לסלילת רחובות. טכניקה זו אינה מוכרת באתרים אחרים בארץ-ישראל שיש בהם רחובות וסמטאות מתקופת הברונזה הקדומה II, כדוגמת תל אל-פארעה צפון, ערד, תל ברקת ועוד. אפשר שהצורך לסלול את הרחובות בטכניקה זו נבע מאופי הקרקע ומסלע החוואר הרך שבבסיס התל. עם זה, השימוש הקבוע בטכניקה ברחובות שונים ברחבי האתר מעיד על התפתחותה של מסורת בנייה מקומית מלווה בידע בהנדסת חומרים.

השטח הפתוח, המשותף, נחלק לשטחים שבהם עדיין נעשית פעילות שיתופית (השלכת פסולת, התכנסות טקסית, או פעילויות כלכליות שונות) ולשטחים שעיקר תכליתם מעבר (שבילים, מהם תחומים בין מכלולים בנויים ומהם מסומנים בשטח פתוח). תחילה האבחה בין שטחי מעבר, פסולת, התכנסות וכיו"ב אינה הרמטית; באותו מקום יכולות להתנהל פעילויות שונות. ככל שגדלה המורכבות החברתית, והיחסים החברתיים הופכים ל"אורגניים" יותר (במובן שהשתמש בו דירקיהיים – של התמחות ושל תלות הדדית), כך מתקבעים כללים שונים לשטחים פתוחים שונים, ונוצרת חלוקה פונקציונלית קבועה ביניהם. כאשר זו מתקבעת, היא מלווה גם בשכלולים טכניים. אלה משרתים, במידת מה, צרכים פיזיים, כגון ניקוז מי נגר או היגיינה, אבל הרבה יותר מכך – צרכים אידאולוגיים. הרחוב מוגדר כמקום שמתבצעות בו פעולות מתוזמנות המשרתות מטרות-על חברתיות: תהלוכות (דת ולגיטימציה שלטונית), העברת סחורות (פעילות כלכלית), שיטור ושליטה. יותר מכפי שנדמה לנו אולי, הרחוב נושא מסר אידאולוגי מובהק שאינו נופל מזה של המבנים שלצדו, ואפשר שאף עולה עליהם. הדוגמאות לכך, מן העבר הרחוק והקרוב כאחד, רבות ומוכרות (די אם נזכיר את הבולבארים של האוזמן בפריז, את רחובות העמודים של העולם הקלסי, או את דרכי התהלוכה בתרבויות מרכז אמריקה).

ריצוף הרחובות בתל בית ירח וההשקעה המרובה בשכלולם ובשמירת התוואי, לעתים במשך דורות רבים, מעידים על קיומה של תודעה עירונית דומיננטית בתפיסת הזהות של יושבי האתר. תודעה זו היא שממשרתת את התנהגות התושבים לאורך זמן. תחילה היא מביאה אותם לדמיין את הרחובות בטרם נוצרו, אחר-כך להרחיב את הרשת מאזור השער אל פנים העיר, ולבסוף לשמר את התכנית במרוצת דורות ארוכים. עם הזמן, הופכים הרחובות למרכיב מרכזי בזיכרון הקולקטיבי של תושבי העיר, כדברי הברט (2005: 592):

A shared space — such as a street — can be a locus of collective memory in a double sense. It can express group identity from above, through architectural order, monuments and symbols, commemorative sites, street names, civic spaces, and historic conservation; and it can express the accumulation of memories from below, through the physical and associative traces left by interweaving patterns of everyday life.

מקור רעיון הרחוב

לא מכבר הועלתה הסברה כי ניצני הארגון העירוני בארץ-ישראל נראים כבר בתקופה הנאוליתית באתר שער הגולן (בן-שלמה וגרפינקל 2009). ואכן, באתר זה, המורכב

על כן להניח שבניית החומה ומיקום השער מבטאים את הולדתו של סדר חדש באתר. (אמנם אין לדעת אם היה זה שער יחיד. ריבוי שערים בערי תקופת הברונזה הקדומה בארץ היה עניין שבשגרה ולכן מן הסתם היו עוד פתחים בחומה.) תהליך השלטת סדר זה התפשט כנראה מאזור השער פנימה, לתוך העיר. במהלך הזמן (אין לדעת כמה) הוגדרו ורוצפו עוד רחובות, והרשת התפשטה עד צפון התל מתוך שמירה הן על האיכויות הטכנולוגיות, הן על התכנית והכיוון.

בעניין זה, דווקא הסמטה הלא-מרוצפת בשטח EY יש בה כדי ללמד הרבה. כאן, בראשית תקופה C, נבנה מקבץ של מבני רוחב המוקפים שטח פתוח. עם הזמן התמלא השטח הפתוח והבתים הקיימים שופצו ובתוך כך צומצם שטחם ויושרה חזיתם החיצונית; חלקי הבתים אשר הופקעו לצורכי ציבור הפכו לסמטה המכוונת צפון-דרום. זהו תהליך השלטת הסדר בהתהוותו, והוא מסמל את תהליך העיור ההולך וצובר תאוצה גם לאחר ייסוד העיר המבוצרת.

המשמעות הרעיונית

פורטוגלי, במחקרו על מפות קוגניטיביות עירוניות בימנו, קובע כי העיר היא "ייצוג של עצמה" (a representation of itself, פורטוגלי 2004: 590). כלומר, צורתה מוקנית לה הודות לדימוי מוכן מראש, המנתב את אופן בנייתה. "אנשים אינם בבחינת 'לוח חלק' כאשר הם באים לעיר חדשה; הם באים מצוידים במערך של דימויים היוליים, ולרוב גם בדגמים מנטליים, של 'עיר' הבנויה בעיני רוחם על בסיס התנסויות קודמות" (שם, 592). בניסוי מבוקר של בניית דגם עיר בתנאי מעבדה, אנשים נוטים למקם את מרכיבי העיר על-פי מערכת כללים ההולכת ונבנית עם הבנייה. כללים אלה אינם מוכתבים, אלא הם פרי תפיסה משותפת של מהות העיר.

כפי שראינו, המושג (או רעיון) של רחוב הוא משהו שהתפתח בתל בית ירח במקביל למושג העיר. לפני ביצור היישוב לא היו בו רחובות של ממש, אלא שטחים פתוחים או מעברים ליד בתים. מצב זה אף המשיך להתקיים בחלקים מן האתר בד בבד עם התפתחות הטופוגרפיה העירונית. מהו אפוא ההבדל בין רחוב מרוצף, מעבר לא מרוצף ושטח פתוח?

אופן השימוש בשטחים משותפים הוא אחד המדדים החשובים בניתוח יישובי. המעבר מצורת קיום שבה מרבית הפעילות המתקיימת מחוץ לחדר המגורים נעשית בשטח פתוח, באופן שיתופי ולעיני כל חברי הקהילה, לצורת קיום שבה הפעילות הזאת נעשית בתוך מתחם סגור, מוגן ונגיש רק לחברי המשפחה (מורחבת או מצומצמת), הוא שלב חשוב בהיווצרות חברה מורכבת ומורכבת. במהלך המעבר הזה נוצר תיחום ברור בין פעולות הפנים והחוץ, ואתו מערכת מורכבת של הרשאות וכללים לגבי "השילוב הראוי" ביחסים בין-אישיים בקהילה. תיחום מרחבים ביתיים (מכלולי מגורים) בקירות הופך את היישוב למערכת של מקומות סגורים ופתוחים.

ארץ-ישראל כמובן מאליו (קמפינסקי 1978). אך בעשורים האחרונים לא הניב מבול הפרסומים על אודות התפשטות תרבות ארך אף לא עדות אחת לקשר ממשי עם אזורנו. כיום אין כמעט מי שטוען כי העירוניות הארצישראלית התפתחה כתוצאה ממעורבות ישירה של נושאי תרבות ארך (למעט גופא ופורטוגלי [1993], אשר הציעו כי פליטים מהמערכת המסופוטמית הגיעו לארץ-ישראל לאחר התפרקותה ויישמו גרסה "משובשת" של אותה עירוניות בדרום הלבנט). גם הבדלי הגודל בין ערי מסופוטמיה וערי ארץ-ישראל ניכרים, ואין מקום לזהות בערי הארץ מערך אדמיניסטרטיבי של ממש. ועדיין, אין מנוס מן העובדה כי סדרה של תפיסות עירוניות אכן השתרשו בארץ-ישראל בתחילת האלף השלישי, וכי יש להן זיקה למקור מסופוטמי: התקבעות העיר כישות מוקפת חומה ויצירת נוף של תלים, או הרכב העיר כתאגיד של בתי אב, מאורגנים כנראה ברבעים על-פי מפתח של שארות (אופנהיים 1977; פוסטגייט 1992; מרפו 1980; צ'סון 2003).

אפשר לראות באימוץ זה מעין תהליך של תרגום, שבו מערכת שלמה של תפיסות מרחביות, כללי ארגון חברתי ועיצוב הסביבה הבנויה מוצאת מהקשרה המקורי ומאומצת באופן חלקי, ובתוך כך מותאמת לתנאי האזור הקולט. אנשי הברונזה הקדומה בארץ-ישראל קיבלו – אולי עקב מפגש עם בני התרבות העירונית באזור החיץ של מערב סוריה³ – את אותם חלקים של "חבילת העיור" שמצאו אחיזה בתבניות החברתיות הקיימות ואשר היו בני-קיימא במציאות הגאוגרפית והאנושית של הלבנט. כך, על אף ההבדל הניכר בהיקף התופעות, הישויות שנוצרו בארץ-ישראל הן יורשות חוקיות של רעיון העיור המסופוטמי.

ייסוד הערים של תקופת הברונזה הקדומה II היה כרוך אל נכון בארגון מחדש של ההנהגה ובכילול מערכות פוליטיות. לא קשה לדמיין את מנהיגי החברה העירונית המתהווה כמי ששואבים תפיסות של ארגון חברתי והנכחת עוצמה חברתית מן הישויות המסופוטמיות ומשלוחותיהן על הפרת הסורי, שעדיין עמדו על תלן בשלהי האלף הרביעי לפני הספירה. נראה כי מערכת הרחובות המפותחת בתל בית ירח, לצד היבטים נוספים של תכנון עירוני, הייתה ביטוי מוחשי לעוצמה החברתית של הישות העירונית, ושימשה כלי במסגרת יישום הארגון החברתי החדש.

מיחידות מגורים מרובות-חדרים התחומות בגדרות, נעשה מאמץ להגדיר דרכי מעבר סדירות וכנראה אף לתחזק אותן. ואולם דומה כי תוואי המעברים נקבע בראש ובראשונה על-ידי מיקום מכלולי הבנייה, ולא להפך (למרבה הצער, אין בידינו מידע מספק על תהליך התפתחות האתר בשער הגולן). יתר על כן, המשך תולדות הארגון המרחבי של יישובי התקופות הנאוליתית והכלקוליתית מלמד כי מכלול המגורים המורחב – המתחם – הוא זה שאפשר להגדירו כמורשת האדריכלית העיקרית של התקופה הנאוליתית הקרמית, ואילו הרחוב בעל הגבולות הסדירים נעדר ממרבית אתרי הארץ עד לשלהי תקופת הברונזה הקדומה I.

מעבר לגבולות הארץ אפשר למנות כמה מקרים בודדים של התפתחות תכנונית מוקדמת, כדוגמת מרסין XVI (לויד 1956: 81–85), המתאפיינים בביצור וברחובות סלולים. אך גם באלה אין רצף התפתחותי שאפשר לתלות בו את הולדת תפיסת המרחב העירונית עד שמגיעים אל שלבי התקופה הכלקוליתית המאוחרת במסופוטמיה, המוכרים בשם "תקופת ארך". אין ספק כי בתקופה זו התעצבו, הן בדרום מסופוטמיה הן בצפונה, דפוסים משמעותיים ביותר של עיור אשר הקיפו היבטים כלכליים, ארגוניים, חברתיים ומרחביים (אלגזי 2001). הביטוי הברור ביותר לתפיסה העירונית המסופוטמית הוא באתר חבובה כבירה, על גדת הפרת הסורי. בנייתו מאלף של התפתחות אתר זה במהלך כמה עשורים בשלהי האלף הרביעי לפני הספירה, מראה ואלה (1997) כיצד הולך ונוצר בעיר משטר תכנוני, אשר נקודת המוצא שלו היא חלוקה של גושים וחלקות ליחידות משפחתיות מורחבות, והמשכו בסלילת רחוב ראשי ורחובות משניים המצוידים במערכות ניקוז, בתכנון וביצוע ביצורים ושערים, בבניית מבני ציבור, ואף בבניית הרחבות מחוץ לשטח המבוצר. ואלה אף מציע כי מבנה השלטון היה מבוסס על מועצה של נציגי המשפחות או בתי האב.

האפשר אפוא לקשור בין ההתפתחויות בצפון מסופוטמיה לאלה שבתל בית ירח? ייאמר מיד, אין כל ממצא הקושר ישירות את ארץ-ישראל אל תרבות ארך. מדובר על כן בהתפתחות המבוססת על אימוץ רעיונות דומים הקשורים בעיור, דהיינו היווצרות מפה קוגניטיבית או מערכת ציפיות. איך מתרחש הדבר?

בעבר נתפס הקשר בין עירוניות מסופוטמית לזו של

הערות

3 למשל, בחמה של שלהי האלף הרביעי, שבה אפשר למצוא סממני תרבות של מסופוטמיה ושל הלבנט גם יחד, והשוו גם כלים ממקור סורי ואנטולי אשר נתגלו בקברי תקופת הברונזה הקדומה I בתל אסוויר (ינאי 2008).

1 ציון התקופות והשלב בתל, וכך גם שמות שטחי החפירה, מתבסס על המינוח הנקוט בדוח הראשון של מפעל הפרסום והחפירות בתל בית ירח (גרינברג ואחרים 2006).

2 קשה לדייק בציון הכיוון המדויק של הרחובות, בשל הסטיות הידועות של הצפון המגנטי במהלך השנים שנמדדו הקטעים השונים, אולם אין לכך חשיבות רבה לאור מיעוט העניין בדיוק המתמטי בתקופות קדומות.

ביבליוגרפיה

- M. Hebbert, "The Street as Locus of Collective Memory", *Environment and Planning D: Society and Space* 23, pp. 581-596
- R. Vallet, "Habuba Kabire ou la naissance de l'urbanisme", *Paléorient* 22(2), pp. 45-76
- E. Yannai, "Esur, Tel", *NEAEHL* 5, pp. 1732-1734
- S. Lloyd, *Early Anatolia*, London = 1956
- L. Marfoe, "Review of A. Kempinski, *The Rise of an Urban Culture* and R. Amiran et al., *Early Arad*", *JNES* 39, pp. 315-322
- J.N. Postgate, *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*, London
- פורטוגלי תשמ"ד = י' פורטוגלי, "ערים, בנות, מגרשים וחצרים: הארגון המרחבי של ארץ-ישראל במאות הי"ב-י' לפנה"ס לפי המקור המקראי", *ארץ-ישראל* יז, ירושלים, עמ' 282-290.
- J. Portugali, "Toward a Cognitive Approach to Urban Dynamics", *Environment and Planning B: Planning and Design* 31, pp. 589-613
- M.S. Chesson, "Household, Houses, Neighborhoods and Corporate Villages: Modeling the Early Bronze Age as a House Society", *JMA* 16/1, pp. 79-102
- A. Kempinski, *The Rise of an Urban Culture*, Jerusalem
- A.L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, Chicago
- G. Algaze, "The Prehistory of Imperialism: The Case of Uruk Period Mesopotamia", in: M.S. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Santa Fe NM, pp. 27-84
- בן שלמה וגרפינקל = 2009 D. Ben-Shlomo and Y. Garfinkel, "Sha'ar Hagolan and New Insights on Near Eastern Proto-Historic Urban Concepts", *OJA* 28, pp. 189-209
- בן-תור ואחרים תשמ"ז = א' בן-תור, מ' אבישר, ר' בונפיל, א' זרזקי וי' פורטוגלי, "מחקר אזורי בתל יקנעם וסביבתו", *קדמוניות* כ, עמ' 2-17.
- בן-תור, בונפיל וצוקרמן = 2003 A. Ben-Tor, R. Bonfil and S. Zuckerman, *Tel Qashish: A Village in the Jezreel Valley* (Qedem Reports 5), Jerusalem
- J. Portugali and R. Gophna, "Crisis, Progress and Urbanization: The Transition from Early Bronze I to Early Bronze II in Palestine", *TA* 20, pp. 164-186
- N. Getzov, *The Tel Bet Yerah Excavations 1994-1995* (IAA Reports 28), Jerusalem
- R. Greenberg, E. Eisenberg, S. Paz and Y. Paz, *Bet Yerah, The Early Bronze Age Mound I: Excavation Reports, 1933-1986* (IAA Reports 30), Jerusalem